

Dobszay László

A római officium^{*}

Az officium (zsolozsma): a nyugati (latin) keresztény rítusban a liturgiának az eucharisztia (mise) mellett másik legfontosabb eleme. Lényege: a zoltároskönyvnek s azt kiegészítő más (lásd alább) tételeknek az év napjaira és a nap időszakaira („hórák”-ra) elosztott, legalábbis elvileg énekes, közösségi imádkozása.

Dobszay László zenetörténész, karnagy, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola egyházzenei tanszakának tanszékvezető egyetemi tanára, a Magyar Egyházzenei Társaság elnöke. A jelen írás a Musik in Geschichte und Gegenwart című lexikon felkérésére készült szócikk eredeti magyar változata.

1. Az officiuméneklés kezdetei (I–IV. század)

Az officium —lényege szerint— egyidős a keresztény vallási gyakorlattal, mert a hívő közösségek már az apostolok korában rendszeresen és közösen imádkozták a „zoltárokat, himnuszokat és lelki énekeket” (vö.: Ef 5,19; Kol 3,16). Az ókori kultúrák szokásainak megfelelően ez mindig hangos, és énekelt (recitált, kantillált) imádkozást jelentett. Az officium rendje azonban több vonalon és hosszabb idő alatt fejlődött ki.

a. *Az officium anyaga.* A *Zoltárok könyve* az Ó- és Újszövetségnek közös imádságos könyve. A zoltárokhoz hasonló felépítésű és tartalmú énekek, mindkét Testamentum könyveiből válogatott további énekek („canticum”-ok) egészítik ki az officium „psalterium”-át. A zoltárok különféle előadásmódjából további műfajok fejlődtek ki (antifónák, rezponzóriumok). A szentírási könyvek olvasására kezdettől fogva főként az éjszakai, virrasztó istentisztelet kínált megfelelő alkalmat. A bibliai énekeken kívül költői szövegek is bekerültek az énekek közé (talán ez a Pál apostolnál emlegetett „lelki énekek” műfaja), ezek a keleti egyházban prózai alkatú szövegek, s számuk az évszázadok folyamán igen jelentős lett. A nyugati egyház lényegében csak a Szent Ambrus tekintélyével igazolt *himnuszt* fogadta be az officiumba, azt is későn és vonakodva. Végül az officiumot kiegészítik kisebb (általában dialogikus jellegű) *fohászimádságok* („versiculus”-ok) és a szertartást feldíszítő rituális cselekmények (tömjénezés, vonulások, fényrítusok, testmozgások). Az apostoli egyház imádságos szokásából kiindulva a zsolozsma mindezen elemei kifejlődtek a IV. századig.

^{*} A továbbiakban szinonimaként használjuk az eredetileg ‘szolgálát’ jelentésű latin *officium* szót —mégpedig középkori (egyházi) latin ejtés szerint (hosszú í-vel), de már meggyökeresedett magyar szónak tekintve— illetve a szláv eredetű, ugyanazon eredeti jelentésű *zsolozsma* szót. Számos terminus technicust felváltva eredeti latin alakban (általában idézőjelben vagy kurzívával) illetve magyar szóként használunk (pl. „canticum” és kantikum).

b. Az *imaórák* (*hórák* — a latin *hora* azaz 'óra' szóból). Az imaórák rendszere nem egyetlen elhatározásra vezetendő vissza, hanem egyes összetevői más-más gyökerekből, egymástól függetlenül alakultak ki. Közülük legfontosabb a zsidó vallásgyakorlatban is meglévő ünnepélyes közös *hajnali és alkonyati* ima, mely nem csupán az egyes ember munkanapjának kezdetét és végét ritualizálta, hanem magának a természeti nap kezdetének és végének adott misztikus-liturgikus megfogalmazást. — A keresztények kezdettől fogva szorgalmazták (Krisztus tanítására és Pál apostol intelmére emlékezve) a *virrasztó imádságot*, mely lehetett egyéni, anyagában kötetlen, de lehetett (különösen a vásár- és ünnepnapok előestéjén, valamint a gyülekezet tagjainak halála, különösen vértanúhalála alkalmával) közös, többé-kevésbé kötött rendet követő szertartás. — A keresztény szerzők a korai időktől fogva szorgalmazták, hogy a hívek *nap közben* is mind többször szakítsák meg munkájukat rövid imádsággal; ezt többnyire a polgári életben is számon tartott, de evangéliumi eseményekkel egybekapcsolt órákhoz igazították (a mai időszámítás szerint 9 óra: a Szentlélek eljövetele; 12 óra: Jézus keresztfeszítése, 3 óra: Jézus halála). — Ehhez képest később, az együtt élő keresztény közösségekben vált szükségessé a *munkakezdet és a lefekvés* időpontjának imádságos megszentelése. — Az imaórák rögzítésének kedvezett az is, hogy Pál apostolnál (1Thessz 5,17) található „*sine intermissione orate*” (szünet nélkül imádkozzatok) intést az egyházi írók gyakran úgy értelmezték: szünet nélkül imádkozik, aki rendszeresen, a megszokott imaalkalmakat megtartva végzi az imádságot.

c. A *liturgiafejlődés két terepe*. A hívek, a papság (püspökök, papok, szerpapok) és Istennek szentelt férfiak, nők közös zsolnározó szertartása a kereszténység egész területén elsősorban a naponkénti hajnali és alkonyati, valamint esetenkénti virrasztó istentiszteletben találta meg formáját. A többi imádság a magános, otthoni vallásgyakorlatra maradt. Az említett fő hórák gerincét néhány kiválasztott, nagyrészt állandó zsolnárnak kezdetben inkább rezponzoriális, később antifonális éneklése, valamint áldások, könyörgések elvégzése, esetenként olvasmányok meghallgatása alkotta, melyen a világiak is nagy számban vettek részt. E szertartást látványos külsőségek kísérték. A mai szakirodalom e formát *katedrális-officiumnak* nevezi.

A III–IV. században rohamos fejlődésnek indult *remete- és szerzetesközösségekben* a „*sine intermissione orate*” szabályát szigorúbban vették. Életrendjüket teljesen átjárta a Zsolnárkönyv imádkozása, nemcsak az imádságra elkülönített időkben, hanem a kézi munka közben is. A reggeli és esti imádságot leszámítva itt nem beszélhetünk hórákra osztott, liturgikus formákat alkalmazó officiumról, hanem a Zsolnároskönyvnek folyamatos recitálásáról (elsősorban rezponzoriális formában).

Míg a „világi” hívek és papok zsolozsmája liturgikusan megformált, de rövidebb és csak válogatott zsolnárokat tartalmazott, a szerzetesek zsolozsmája közelebb áll egy közösen végzett magánimádkozáshoz, viszont a teljes Zsolnároskönyvet magába foglalja. A két rendszer különbsége szinte napjainkig

megmutatkozik abban, hogy az officium egyes részei rögzített, csak kevésbé változó, kiválogatott zsoltárokat tartalmaznak, más részeit a napokra felosztott Zsoltároskönyv folyamatos recitálása tölti ki. (Az ambrozián zsolozsmában a két rendszer annyira különvált, hogy a válogatott zsoltárokat ismét elimádkozzák, amikor rájuk a folyamatos rend szerint sor kerül.)

d. Az *officium kötött rendjének kialakulása*. A III–IV. századra ezekből az elemekből egységes rendszert mutató, az egész napot átfogó zsolozsma jön létre. A „világi” és „szerzetesi” officium elemeinek szintézisét segíthette a „világi” templomok közelében megtelepedő városi szerzetesség kialakulása is.

Officiumról a szó szoros értelmében ott beszélhetünk, ahol a különféle eredetű órák egységes rendszerré állnak össze; az így kialakult órákat naponta elvégzik; a zsoltárokat (s nagyjából a többi elemeket is) a órák egységes rendszerébe osztják.

A kialakult officiumban a órák rendje a következő: *vigília* (virrasztó istentisztelet, *vigília*; „*nocturna laus*”, később: „*matutinum*”, *matutinum*), *laudes* (hajnali imádság, *laudes*; korábban ez is szerepel „*matutina laus*” néven), napközi órák („*horae minores*”, kishórák): *prima* (príma, munkakezdetkor), *tertia* (9 óra, *tercia*), *sexta* (dél, *szexta*), *nona* (3 óra, *nóna*), *vesperae* (alkonyat, *vesperás*), *completorium* (az éjszaka kezdete, *kompletórium*, *kompléta*). A órák számát a Zsoltároskönyvvel (118/119, 164. ill. 62.) is igazolják: „*Septies in die laudem dixi tibi*” (Napjában hétszer mondom dicséretet neked) és: „*Media nocte surgebam ad confitendum tibi*” (Az éjszaka közepén is felkelek, hogy magasztaljalak téged). Az időpontokat azonban nem kell szigorúan értenünk: a liturgia története során a órák különféle összekapcsolásaira, előlegezéseire is számos példa van (pl. a *vigília* és *laudes* összekapcsolása hajnalban, később az előestén; a napközi ún. kishórák különféle összekapcsolásai, *vesperás* előlegezése kora délutánra, stb.).

A világi egyházakban normának számított a *laudes* és *vesperás* naponkénti végzése, míg a *vigília* az ünnepi istentiszteleti rend része volt. A szerzetesek fő foglalkozása viszont (szemben a későbbi, ún. aktív szerzetesrendekkel) a naponkénti rendszeres istendicséret, s —bár későbbi, de korábbra még inkább érvényes mondás szerint— „*chorus facit monachum*”, az officium közös éneklése teszi a szerzetest szerzetessé. Ez a különbség a keleti egyházban mindmáig fennmaradt; a nyugati egyházban viszont a liturgia klerikalizálódása a mindennapi zsolozsmaéneklésnek kedvezett (a világi hívek fokozatos kivonulásával), mely a középkor óta a papok mindennapi magánofficium-kötelezettségében él tovább. Mindenesetre a *naponkénti* teljes officium-„*circulus*” eredményezte azt a hatalmas fejlődést, mely az antifónák, *responzóriumok* egész évi gazdag repertoárjának kialakításához vezetett.

A kialakult keretekben a zsoltárok végleges és megszabott helyet találtak. A zsoltárfelosztás rendszerében azonban nagy különbségeket találunk nemcsak a keleti és nyugati liturgiák között, hanem mindegyik „*orbis*”-on belül is,

nagy földrajzi, egyházi körzetek szerint. Annál inkább így kellett ennek lennie, hiszen bár az egyes óráknak voltak széles területeken egységesen elfogadott alkatrészei (pl. a Vulgata 50., 148–150. zsoltárának imádkozása a laudesben, a 118. zsoltáré a kishórákban) a órák tényleges szerkezete, a benne lévő zsoltárok száma a korai időkben még eléggé különbözött püspökségek, kolostorok szerint. Nagyjából általánosnak mondható, hogy a kishórák zsoltárai állandóak, a laudes zsoltárai részben állandóak, részben a hét napjai szerint változnak, a vesperás és vigília viszont a folyamatos zsoltárimádkozás gyakorlatát őrzi.

e. *Az ének az officiumban.* Az officiumot természetesen mindenütt énekelve végezték, egyszerűbb vagy gazdagabb „modulációkkal”. Zenei emlékeink az első századokból nincsenek, de a műfajok sajátosságainak ismeretében a fő típusokat meglehetősen biztonsággal felsorolhatjuk. A zsolozsma nagy részében a *recitáció* különböző fajtái uralkodhattak („recto tono”, „tuba”-recitáció, mozgó, kantillációszerű recitációk); általános lehetett a *zsoltárrefrén* használata (melyből egyrészt az egyszerűbb rezponzoriális formák, másrészt a dallamosodó antifónakészlet származhat); a melizmatikus éneklés a kezdetben még általános *szólózsoltározáshoz* kapcsolódhatott. Biztosak lehetünk abban is, hogy a szöveg és dallam állandósult összehangolása helyett az egész szövegekészletet néhány alpdallam variálásával adtak elő, nagyjából úgy, ahogy ez ma is általános a keleti egyházban („hangok”).

2. A római officium kialakulása (V–VIII. század)

A IV–V. századtól a keleti keresztény egyházak és a latin egyház zsolozsmatörténete (kisebb jelentőségű esetenkénti kelet-nyugati hatás ellenére) elválik egymástól. Keleten az officium századokon át a bibliai szövegekhez fűzött „próza” költemények hatalmas repertoárjával gazdagodik, nyugaton az officium túlnyomó részét továbbra is a Bibliából vett szövegek éneklése teszi.

a. *Latin officiumrendek.* Ez időben nem beszélhetünk egységes latin zsolozsmarítusról: az officium fejlődése még századokig többcentrumú. E latin zsolozsmák azonban nem tanulmányozhatók, mert legtöbbjükéről csak szórványos, szűkszavú említések maradtak reánk. Az officium szerkezetét vázlatosan leíró észak-afrikai, itáliai, ír, gall, ibériai források közül kiemelkedik Arles-i Caesarius és Aurelianus regulája, valamint a Benedek előtti itáliai szerzetesség gyakorlatáról hírt adó Regula Magistri. A régi latin officiumok töredékei fennmaradtak a későbbi beneventán (dél-itáliai), frank és hispániai szerkönyvekbe foglaltan.

Mivel a milánói egyház officiuma megérte a középkort, róla pontos képet adnak a későbbi szertartáskönyvek. Bár a századok folyamán bekövetkezett változásokról, gyarapodásokról ismereteink hiányosak, feltételezhetjük, hogy a késői milánói officium fő vonalaiban megőrizte a pátriárkátus liturgikus hagyományát. Kétségtelen, hogy a régi latin officiumok közül (amennyire a hiányos dokumentációból megítélhető) ez áll legközelebb a római zsolozsmához, annál mégis gazdagabb, műfajilag többrettű, szerkezetileg kevésbé racionalizált.

A milánói officiumon kívül a többi latin officiumrend a római rítus térhódításának idején elhalt. A római zsolozsma egyetemes elterjedését a latin egyházon belül nem csak a pápaság tekintélyének, a római missziók hatásának és a Karoling egyházszervezésnek köszönhetette, hanem annak is, hogy szerencsés egyensúlyt hozott létre a gazdag változatosság és az áttekinthető, tömör szerkezet között.

b. *A római officium két ágazata.* Amikor a római officium a IX. században már részletes anyagközlést tartalmazó szerkönyvekben élénk lép, két ágra oszolva jelentkezik: az egyik a püspöki székesegyházak s az azok leányegyházaiként létrejövő plébániák (tehát a világi papság és világi hívek számára előírt) *cursus saecularis*, a másik a bencés szerzetesek számára normálul szolgáló *cursus monasticus*. Annak ellenére, hogy a két ág közötti különbségek összekeverhetetlenül és következetesen kimutathatók, a kettő összetartozása kétségtelen, különösen ha szembeállítjuk őket a többi latin officiummal. A kettő anyaga teljesen azonos, a órák szerkezete és a zoltárok elosztása is ugyanazon típusnak két változata. A órák szerkezetében mutatkozó kisebb különbségek (ld. alább) következménye az imádság- és énekanyag elosztásában található eltérés.

c. *Szent Benedek Regulája.* A római officium első, szerencsére meglehetősen részletező leírása olvasható Nursia-i Benedeknek, a bencések alapítójának szerzetesi szabályzatában (528 körül). Ha ezt összehasonlítjuk a IX. századtól felbukkanó liturgikus könyvekkel, teljes azonosságot állapíthatunk meg. (Az azonosság természetesen csak azon pontokra vonatkozik, melyekről a Regula egyáltalán nyilatkozik, s nincs ellentétben azzal a hatalmas anyaggyarapodással, mely közben bekövetkezett.) Benedek Regulája alapján a következő általános megállapításokat tehetjük:

a órák száma és belső struktúrájuk lényege kialakult és a továbbiakban is változatlan; a zoltárok elosztásának alapelvei a Regulában és a későbbi liturgikus könyvekben megegyeznek; Benedek beszél a hétköznapi, vasárnapok, a „temporale” és „sanctorale” ünnepeinek officiumrendje közti különbségről, s tud arról, hogy egyes ünnepeknek saját énekanyaga (propriuma) van;

a Benedek által felsorolt liturgikus-zenei műfajok jegyzéke és a műfajok liturgikus alkalmazási elve pontosan megegyezik a tényleges liturgikus használatra szánt későbbi könyvek műfajrendjével.

Benedek Regulájának összehasonlító elemzése arra mutat, hogy az officium rendje nem Benedek alkotása, mely a későbbi római zsolozsma kiindulópontja lett volna, hanem Benedek a római „*cursus saecularis*”-t alkalmazta szerzetesei életmódjához. Így a Regula megengedi azt a következtetést, hogy a római *cursus saecularis* (más néven: katedrális- vagy bazilikális officium) már korábban kialakult. Ennek időpontjául az V. század adható meg mint *terminus post quem non*. A *cursus saecularis* és a belőle kialakult *cursus monasticus* a VI. század közepe óta együtt élt, gyarapodott, a gyarapodás anyagában osztozott, de szerkezetileg nem keveredett. Az így értelmezett római officium volt a zsolozsma normája *lényegében* változatlanul e kortól kezdve a XX. századig.

d. A római „*cursus saecularis*”. A későbbi könyvek alapján (azonban Regula alapján visszakeltezhetően) a „*cursus saecularis*” beosztása a következő:

vigília köznapokon:

kezdő fohászok
 invitatórium
 (himnusz)
 12 zsoltár (6 antifóna alatt)
 verzikulus
 3 olvasmány (3 „*responsorium prolixum*”-mal)
 záró könyörgés és fohászok

vigília vasár- és ünnepnapokon:

kezdő fohászok
 invitatórium
 (himnusz)
 3 nocturnus, mindegyikben: 3 zsoltár (3 vagy 1 antifóna alatt)
 verzikulus
 3 olvasmány (3 „*responsorium prolixum*”-mal)
 befejezés: Te Deum (kivéve ádventet és nagyböjtöt)
 záró könyörgés és fohászok

laudes és vesperás:

kezdő fohászok
 5 zsoltár (5 antifóna alatt)
 kapitulum (egy mondat a Bibliából)
 (himnusz és verzikulus)
 kantikum (laudes: Benedictus, vesperás: Magnificat) antifónával
 záró könyörgés és fohászok

kishórák:

kezdő fohászok
 (himnusz)
 3 zsoltár (1 antifóna alatt)
 kapitulum (egy mondat a Bibliából)
 rövid rezponzórium („*responsorium breve*”) és verzikulus
 záró könyörgések és fohászok

kompletórium:

kezdő fohászok
 3 (később 4) zsoltár (1 antifóna alatt)
 kapitulum (és „*responsorium breve*”)
 (himnusz és) verzikulus
 kantikum (Nunc dimittis) antifónával
 záró könyörgés, fohászok, áldás

Megjegyzések a fentiekhez: A himnuszt a római liturgia csak vonakodva fogadta be. A középkor végéig jelentős különbségeket látunk a helyi egyházak között atekintetben, hogy melyik napokon, melyik órákban énekelnek vagy nem énekelnek himnuszt.

Az ezredforduló óta szokásba jött egyes helyi egyházakban, hogy az ünnepek vesperásaiban is „responsorium prolixum”-ot énekelnek a „capitulum” után. Az I. ezred vége felé az egyes órák (különösen a laudes és a vesperás) vége —helyi szokásoknak megfelelően— különféle megemlékezésekkel, fohászokkal bővíthetett.

e. A római „*cursus monasticus*”. A órák szerkezetét nézve a „*cursus monasticus*”-ban a következő fontosabb különbségeket látjuk.

A vigíliában a kezdő fohászokat kiegészíti a 3. zoltár elmondása. A hétköznapi vigíliában az olvasmányok nem a 12. zoltár végén, hanem a 6. zoltár után hangzanak el; a 12. zoltár után csak rövid szentírási mondat hangzik el.

Az ünnepi vigíliában az 1–2. noktornus 6–6 zoltárt, a 3. noktornus 3 ószövetségi kantikumot tartalmaz. Az ünnepi vigíliában az olvasmányok és hozzájuk tartozó rezponzóriumok száma noktornusonként négy. Az ünnepi vigília végén a Te Deumot a napi evangélium felolvasása és a „Te decet laus” kezdetű rövid prózai „himnusz” követi. A vigília olvasmányait nyáron rövid szentírási mondatok helyettesítik.

A laudesben a kezdő fohászokat kiegészíti a 66. zoltár elmondása. A vesperásban 5 helyett 4 zoltárt mondanak.

A „*cursus monasticus*” szerint —éppen ellentétesen a „*saecularis*”-szal— a laudesben és vesperásban van, a kishórákban nincs „*responsorium breve*” a kapitulum után.

A kompletóriumban csak 3 zoltár van és nincs kantikum.

A „*cursus monasticus*” következetesen használja a himnuszt (a Regula terminológiája szerint: „*ambrosianum*”-ot); valószínű, hogy a himnusz általános elterjesztése a római egyházban éppen a bencéseknek tulajdonítható.

f. A római zsolozsma régi anyaga és zsolozsmáskönyvei. Az officiumban ténylegesen elénekelt tételek a következő egységekbe csoportosíthatók:

A Psalterium a 150 zoltár és zoltárszerű kantikum gyűjteménye, melyet a római egyház elve szerint minden héten teljes terjedelmében el kellett végezni. A zoltárok beosztásának lényege a „*cursus saecularis*” szerint (a Vulgata számozásával): a laudesben az első, harmadik, ötödik zoltár állandó (I. hétköznap: 50., ünnepen 92.; III. 62. + 66. összevonva; V. 148. + 149. + 150. összevonva), a második a hét napjai szerint változik (99., 5., 42., 64., 89., 142., 91.), a negyedik zoltár helyén a hét napjai szerint változó ószövetségi kantikum áll. A kishórákban mindennap a teljes 118. zoltárt kell végigmondani. A kompletóriumban mindig ugyanazon zoltárok (4, 30/1–6. vers, 90. és 133.) mondandók. Az összes többi zoltárt folyamatosan kell végezni vasárnapon kezdve a vigíliában és a vesperásban (vigília: 1–108., vesperás: 109–147.).

A „*cursus monasticus*” ettől abban tér el, hogy a folyamatos zoltározásban részt vesz a hétköznapi „*prima hora*” is (1–19. zoltár); a kishórákban keddtől szombatig a 119–127. zoltárcsoportból mondanak 3–3 szakaszt; a laudesben a III. zoltár is a hét napjai szerint változó. A benedeki zoltárbeosztás sajátja, hogy a hosszú zoltárokat felosztja kisebb részekre, s aszerint számolja be a óra szerinti normába.

A Psalteriumhoz hozzátartozik minden zoltár saját antifónája, mely szövegét az illető zoltárból veszi, s minden alkalommal éneklendő, amikor egy ünnep *proprium*a nem ad külön antifónát az illető zoltárhoz.

Ahol himnuszt is énekeltek, azt a Psalterium könyvébe illesztették be. A himnáríum anyaga kezdetben igen szűk lehetett (összesen kb. 15–20 ambrozián himnusz), később a készlet jelentékenyen bővült.

Az *Antiphonarium* a zoltárokhöz és kantikumokhoz tartozó antifónák, valamint az olvasmányokat követő „*responsorium prolixum*”-ok gyűjteménye. Kezdetben számolnunk lehet az antifónák és rezponzóriumok rögtönzött éneklésével is, de eleinte a két műfaj rögzített készletének sem kellett meghaladnia a kb. 300–300 tételnyi mennyiséget. Ezt a szerény készletet eleinte feltehetően az emlékezet és az élő tanítás őrizte („*de psalterio*”: a zoltárokból vett alaptételek, „*de festis et de sanctis*”: az ősi ünnepeknek már Benedektől említett *proprium*a).

Az egyházi év bővülésével gyarapodó mennyiséget később szöveges jegyzékekbe foglalták, majd a IX. század után notált antifonáriumban rögzítették. A „*responsorium breve*”-k eredetileg valószínűleg rezponzoriálisan végigrecitált, zeneileg rögtönzött zoltárok lehettek (ilyenek léteire több írásos forrás utal a IV–VI. században), később lerövidülten és szövegükben-dallamukban rögzülve maguk is az antifonárium részévé váltak.

A *Lectionarium* kezdetben maga a Biblia vagy más tekintélyes egyházi könyv, melyet az officium vezetője szerint jelölnek ki a napi olvasásra. Később a kijelölt, egy-egy hagyományterületen lerögzített perikópák (válogatott szakaszok) kerülnek be az officiumot szolgáló speciális gyűjteményekbe. Az egyházi könyörgések („*collecta*”-k) kincsestárából ugyanúgy kiválogatják és gyűjteménybe foglalják az officiumban használatos szövegeket.

3. A római officium elterjedése (VIII–X. század)

A római officium, mely kezdetben egyetlen nagy tekintélyű egyház saját, helyi liturgiaváltozata (a keresztény zsolozsmák általános közösségében), ez időben válik a nyugati egyház gyakorlatilag egyetlen, egyetemes officiumává, mely számos helyi változatot elfogadva bár, egybeköti az Írországtól Magyarorszáig és Skandináviától Szicíliáig terjedő „*orbis*”-t. Ez az officium lesz alapja és kerete annak a liturgiai és zenei fejlődésnek is, mely a következő századokon át egy- és többszólamú művek tömegével gyarapítja a Európa kultúráját.

a. *A római officium a VII–VIII. században.* A római liturgia és ezen belül a zsolozsma VII–VIII. századi állapotáról korabeli dokumentumunk nincs, de a kutatás megokolva tartja azt, hogy a XII–XIII. században lejegyzett ún. órómai antifonálék elég hűségesen megőrizték a római officium VII–VIII. századi állapotát. Ezen antifonálék hórastrukturája, zsoltárbeosztása megfelel a fönt vázoltoknak. Az antifónák és responzóriumok száma nem éri el ugyan a IX–X. századi gregorián forrásokét, de a két repertoár 90 %-a azonos és zeneileg is egymás változatai. A teljes „de psalterio” mellett a „temporale” nagy része és egyes régi római szentek ünnepei, a „commune sanctorum” szinte teljes saját antifóna- és responzóriumanyaga bennfoglaltatik ebben a repertoárban. Hiányzik még a „per annum”-vasárnapok saját anyaga, s egyes liturgikus napok vagy időszakok antifóna-készlete kissé szerényebb a gregorián forrásokhoz képest (s ezért ugyanazon antifónák többször ismétlődnek), a szentek ünnepein több a „commune”-anyag. A himnuszok és invitatóriumok az órómai antifonáléból hiányoznak.

Az órómai és gregorián antifonálék közös anyagának vizsgálata arra mutat, hogy az antifonále (főként a temporále) már ebben az időben jelentékenyen gyarapodik új tételekkel. A legősibb időre bizonyára vissza nem vezethető tételcsoportokat az órómai antifonále is tartalmaz, szinte az egész temporále keretén belül (pl. responzórium-sorozatok „de Scriptura occurrente”, hosszabb, olykor költött szövegű antifónák egyes ünnepekhez, liturgikus időszakokhoz). Zeneileg azonban ezek többsége még az ősi formulaanyag variációs lehetőségein belül marad.

b. *A római officium expanziója.* A Rómából induló missziók természetesen a római officiumot honosítják meg a megtérő népek között (pl. Anglia, Frankföld). Mikor a frank birodalom uralkodói a „ritus Romanus” és a „cantus Romanus” bevezetése mellett döntenek, ezzel együtt átveszik a római officiumot s annak énekeit, majd a más területeken is érvényesülő átalakításokat végrehajtva (a liturgia gyarapítása, kisebb átrendezése, a dallamok „gregorián” stílusú átdolgozása után) azt széles hatáskörükben elterjesztik. Az átdolgozás néhány mozzanata történelmileg is dokumentált (pl. Amalarius beszámolója a responzórium-készlet átdolgozásáról, kiegészítéséről). A római officium e változatának elterjedését segíti, hogy az írásbeliségnek a frank birodalomban szorgalmazott gyakorlata a liturgiára is kiterjed: a római-frank liturgia és ének immár a könyvek segítségével válik egyeduralgódóvá nemcsak a frank birodalom egész területén, de Hispániában, Angliában, végül Itáliában is.

c. *A római officium gyarapodása.* A római zsolozsma alaprétege („de psalterio”, a „temporale” és a „commune sanctorum” törzsanyaga, a legjelentősebb szentek ünnepei) megtartja tisztelt helyét a római liturgiában egészen a XX. századig. Az antifonále azonban jelentősen gyarapszik a frank egyház, majd más helyi egyházak alkotó tevékenysége révén. Kisebb mértékű e gyarapodás, de nem hiányzik a temporáléban sem. Az ünnepek is, az ünnepi idők is gyarapodnak új tételekkel (de ezek számban nem haladják meg az alapréteg 10–15 %-át). Jelentősebb a gyarapodás a „commune sanctorum”-ban, s még inkább a „sanctorale”-ban.

Egy szent ünnepének offíciuma nem kívánta meg eddig valamennyi tétel kidolgozását. A legegyszerűbb esetben a megfelelő „commune sanctorum”-offíciumhoz elegendő volt könyörgést és életrajzi olvasmányt csatolni. Ezt gyarapíthatták a Magnificat- és esetleg Benedictus-antifónák; kidolgozott zsolozsmákban a laudes antifónái és néhány „responsorium prolixum”. Egyes szentek helyi kultuszának (sokszor az ereklyék „átvitelével” összefüggő) emelkedése és új ünnepek keletkezése a meglévő offíciумok kiegészítését vagy teljes ciklusok kidolgozását inspirálta. E kor jellegzetes terméke a „historia”: egy ünnep vagy szent tiszteletére komponált összefüggő, teljes antifóna- és rezponzóriум-sorozat, melynek egységét szövegileg gyakran egy végigtervezett koncepció, zeneileg pedig a „series tonorum” érvényesítése biztosítja. A törtérik e korban még prózai szövegűek, zeneileg azonban már áttörök a klasszikus római-gregorián stílus kereteit (jellegzetes példái: Szent István vértanú, Szent János apostol, Szent Kereszt, sok helyileg tisztelt szent ünnepe). Egyes zsolozsmákban régi és új tételek a órák szerinti elosztásban keverednek (pl. Szent Márton, Szent Péter apostol, Szent Mihály, Mindenszentek, stb.).

d. *A helyi consuetudo-k kialakulása.* Míg az offíciум alapstruktúrái, maga az antifóna- és rezponzóriумkészlet e korban a latin egyház közös tulajdona és a tételeknek az egyes ünnepekhez rendelése is mindenütt nagyjából azonos, e keretek mégis megengedik, hogy a helyi egyházak saját tekintélyükkel offíciумváltozatokat hozzanak létre és őrizzenek sajátjukként a következő századokon át. A helyi különbségek egyaránt visszavezethetők korábbi ingadozásokra, „ad libitum” helyekre, és a gyarapodás következtében szükségessé vált átrendezésekre. A különbségek négy szinten jelentkezhetnek:

a lényegében közös alaprepertoár válogatása és kiegészítése;

a kiválasztott tételek elhelyezése az offíciумstruktúrában;

új ünnepek, törtérik bevezetésével kapcsolatos különbségek;

a római offíciум struktúrájában mutatkozó választási lehetőségek kihasználása (pl. a zsolotárok egy vagy több antifóna alá rendelése s ebből következő antifónaelrendezés egy adott ünnep során).

A változások hierarchikus rendet követnek: minél ősbib s liturgiai tartalmát tekintve alapvetőbb egy elem, annál inkább közös a latin egyházakban, minél újabb és/vagy járulékosabb elemről van szó, annál inkább jogos a helyi döntés. Ugyanakkor e döntések összessége mégis jellegzetes, egymástól megkülönböztethető, bizonyos ízlést, irányzódást is tükröző rítust határoz meg. A változatosság hordozói a *cursus monasticus* esetében a nagy tekintélyű kolostorok, a *cursus saecularis* esetében a püspökségek, érsekségek, bár egyes jelenségek az egyházi keretektől független, földrajzi, táji elterjedéssel magyarázhatók. A helyi jellegű liturgikus jogalkotás az „ordinárius-könyvek” megszerkesztésében testesül meg.

e. *Az offíciум „díszítményei”.* E korban vált szokásossá az offíciумot különféle, buzgóságból vállalt (vagy előírt) járulékos elemmel kiegészíteni. Az egyes órák végén antifónák és könyörgések füzére tiszteli a közösség védő-

szentjeit, vagy esedezik különféle javakért; másutt énekes processziók csatlakoznak a hórához; rendszeressé válik az officium végén Máriáról megemlékező, önálló (zsoltár nélküli) antifónák éneklése. Egyháztörténelmi áramlatok hatására terjed el a Mária-officium és a halotti officium egyes óráinak ráfüggesztése a megfelelő napi órára. Mindez a napi zsolozsma terjedelmét növeli; ekkor válik az officium a mondására kötelezett, azért javadalmazott klerikusok és szerzetesek (és részben az egyes órák, elsősorban a vesperás éneklésébe bekapcsolt diákok) foglalatosságává.

3. Az officium középkori története

a. *Középkori officiumcsaládok.* A középkor folyamán az *officium Romanum* mindkét ágából további változatok alakultak ki illetve szilárdultak meg. Míg a miserítus tekintetében a különbségek elenyészőek, az officiumban a püspökségek és az ezredforduló után megalakult rendek saját identitásuk egyik leghatékonyabb kifejeződését látták.

A *cursus monasticus*-t követték a bencés rend reformágazatai: a ciszterciek, kamalduliak, karthauziak. A központosított szervezetű monasztikus alakulatok néhány jellegzetes és következetesen megtartott vonással el is különültek „monasticum” keretein belül még mindig elég heterogén bencés kolostoroktól.

A *cursus saecularis*-t követő püspökségek saját officiumváltozatai az ezredfordulóra megszilárdultak, s az idő követelte változásoktól (főként új „históriák” befogadásától) eltekintve saját rítusukat a XVI. századig következetesen meg is tartják. Ennek jele lesz, hogy a nyomtatás feltalálásakor egymással vetélkedve törekednek hagyományos liturgiájukat, elsősorban éppen az officiumot kinyomtatni s azt a könyv elnevezésével hangsúlyozottan magukénak nyilvánítani.

Azok a szerzetesrendek, melyek a világi papság társulásaiból keletkeztek s Szent Ágoston regulája alatt állóknak tekintették magukat, annak a püspökségnek officiumát, melyben keletkeztek, magukénak nyilvánították s a továbbiakban szerzetesrendi officiumként tartották életben, egyes esetekben egészen a XX. század közepéig. Ilyenek a premonstreiek, ágostonos kanonokok, domonkosok, Magyarországon a pálosok, stb.

A *cursus saecularis*-on belül a középkorban inkább különlegességnek számított, de a későbbi officiumtörténetben nagy szerephez jutott egy mellékág, az „*officium secundum consuetudinem Romanae curiae*”. Ez a római bazilikákkal szemben (melyek a XIII. századig az órómai rítust tartották fenn), a pápai hivatali papság officiuma volt, mely egy itáliai officiumrend némileg egyszerűsített változata. Jellemző jegyei: a propriumtételek csökkentése, a katedrálisliturgia szertartásaihoz kapcsolódó énekek (pl. a nagyheti laudest záró litánia) elhagyása; s szerkezeti jellemvonásként (mely már az órómai rítusban is megtalálható), a vigília 9. rezponzóriumának elhagyása, amennyiben utána *Te Deum* következik. A kuriális officium kialakulása a XI. század végére tehető,

s érvényessége a pápai kúriát sokáig nem lépte túl. A XII. században megalakuló ferences rend azonban magáévá tette, kolostoraiban szerte a világon elterjesztette, majd helyzetét a ferences pápák idején (XIII. század) Rómában is megerősítette. A középkor végéig ennek ellenére a ferenceseken kívül csak egyes királyi capella-k követték a római kúria példáját.

b. *Az antifonále gyarapodása.* Az eddigi officiumokhoz s különösen a temporáléhoz a középkorban már csak kivételesen járultak újabb alkotások. Az új ünnepek azonban (olyan devocionális ünnepek, mint Szentháromság, Úrnapja, Visitatio BMV, Transfiguratio Domini, s különösen a középkor népszerű szentjeinek kultusza) bőséges alkalmat adtak új „históriák” létrehozására. Ezek általában egységes alkotást képviselő teljes ciklusok formájában jelennek meg, mintegy 20–25 antifonát, 10 rezponzóriumot s rendszerint 2–3 himnuszt tartalmaznak. Az officiumok himnuszkészlete a históriáktól függetlenül is gyarapszik egészen a középkor végéig: eddig „commune”-ből vett himnuszokat helyettesítenek új alkotásokkal, helyileg ünnepeelt szentek tiszteletére készítenek himnuszokat.

A históriák műfajában stilisztikai változást hoz az *officia rhythmica* (verses zsolozsma) elterjedése az ezredforduló után. Először külön-külön jelentkeznek törekvések a rímelés bevezetésére (rimes próza) és a szabályozott versforma használatára (hexameteres „históriák”). Igazán azonban akkor veszi át az uralmat az új költői irány, amikor a szabályozott versforma a ritmikus képletek alkalmazására tér át s összekapcsolódik a rímeléssel. A legkedveltebb versformák: a 7+6-os sorokból álló (a „vágáns”-ritmussal azonos) képlet, a 8-as strofa mind jambikus, mind trocheikus változatban, a 8+7-es képlet szintén mindkét lejtésben, végül a 4+6-os verssorokból (epikus *stichos*) képzett versformák. A verses zsolozsmák többsége helyi jelentőségű marad, de nem egy közülük regionális elterjedtségnek örvendett, néhány pedig egész Európában használatos volt. Az „officium rhythmicum” legnépszerűbb (és gyakran utánzott) példái: Becket Szent Tamás, Szent Ferenc, Klára, Domonkos, Visitatio BMV, Szent Klára, de tág vidékeken pl. Szent Borbála, Dorottya verses zsolozsmája is.

c. *Az officiumvégzés szokásváltozásai.* Már az I. évezred végén szokássá vált a nagy ünnepeknek azzal való kiemelése, hogy az előesti vesperást is arról mondták, a napi officiumból elővételezett vagy e célra komponált tételekkel. (Ennek neve: 1. vesperás). Az ünnepeknek, ezen belül a propriumtételekkel ellátott ünnepeknek mértéktelen gyarapodása egyrészt az ünnepek ütközéseinek („concurrentia”: két ünnep egy napra esése; „occurrentia”: egy ünnep 2. vesperásának a következő ünnep 1. vesperásával való egybeesése) problémáját okozta, másrészt a rendes heti officium végzését szinte kivétellé tette.

Az officiumfüggelékek az egész középkoron át szokásban maradtak, sőt egyes helyeken még továbbiakkal gyarapodtak. A már korábban bevezetett „officium parvum” (kis-officium), Máriáról, megtartotta független szerepét, ugyanakkor a kórusra nem kötelezett női szerzetesek és jámbor világiak számára officiumpótlékká vált. (Ezt szolgálták a sokszor díszesen illuminált „hóráskönyvek”).

Az officiuméneklés jövőjét meghatározó legfontosabb változás azonban a kórusimában való résztvevők körének változása: egyre gyakoribb, hogy a papság egy része megfizetett szolgálattelőkkel helyettesíteti magát, s ha jelen van, nem vesz részt az énekben, hanem azt átengedi a néhány felnőtt- és gyermekénekesnek. A hivatali papság és egyes szerzetesrétegek körében egyre elterjedtebbé vált az officium közös végzésének magányos, olvasott officiummal való helyettesítése. Az évszázadok előrehaladtával ez vezetett arra, hogy az officium a papság magányban végzett imádságává vált, a kórusban mondas a kivétel, s ez idővel az officium természetének félreismeréséhez vezetett.

Az officium végzését a IX–X. század óta már az énekvezető kezében lévő notált kóruskönyv segíti. A késői középkorban egyre elterjedtebbek az énekesek, néhány fős kis csoportok elé helyezett könyvek használata. Ezek közt legfontosabb a *psalterium*, mely eleinte számsorrendben tartalmazza a 150 zsoltárt (csupán kijelölve az egyes órák adagjait); később egyre inkább alkalmazkodik a tényleges officiumvégzés sorrendjéhez. A „psalterium”-ot rendszerint kiegészítik a „de psalterio” antifónák, a köznapokon használt „responsorium breve”-k, sok esetben a himnárium.

Az *antifonále* (antiphonale, más néven: antiphonarium officii) valamennyi antifónát és responsóriumot tartalmazza általában két (téli-nyári vagy temporale-sanctorale megosztású) kötetbe írva. Az officium vezetője és más szolgálattelvői használják a *lectionarium*-ot, *capitulare*-t, *collectarium*-ot, saját feladatuknak megfelelően. Az ezredfordulótól azonban szokásba jön a teljes officium összeszerkesztése egyetlen egységes könyvbe (néha kissé lerövidítve az olvasmányokat), melynek neve: *breviarium*, illetve ha az énekes részeket notálja: *breviarium notatum*.

d. *officium zenéje*. Az officium nagy részét a hagyományos gregorián dallamokon recitálták vagy énekelték. Az új históriák már a gregorián új stílusát alkalmazták, mely a klasszikus stílustól egyre jobban távolodva fejlődött tovább a középkor végéig (jó példája a stílusváltozás végpontjának G. Dufay *Recollectio festorum BMV* megjelölésű históriája a kései cantus planus modorában).

Az ezredforduló után azonban megjelennek egyes tételek polifon feldolgozásai is. Eleinte nagy ünnepek szólisztikus tételei (például karácsonyi olvasmányok) hangzanak el két- vagy háromszólamú orgánumban (a szokás és zenei anyaga a középkor végéig fennmarad); a párizsi orgánum-iskola a responsóriumok szólisztikus részeit (intonáció és verzus) látja el ellenszólamokkal. A késő középkor legnépszerűbb polifon műfaja azonban a himnuszok és a Magnificat „alternatív” megkomponálása, továbbá az officiumhoz fűzött Mária-antifónák (Alma Redemptoris Mater, Ave Regina caelorum, Regina caeli, Salve Regina) feldolgozása. Minthogy az officium legünnepelesebben és legrendszeresebben énekelt órája a vesperás, elsősorban ennek tételei kapnak polifon feldolgozást. Az antifónák megkomponálására, teljes vesperás polifonikus végigkomponálására azonban majd csak a XVI–XVII. században kerül sor.

e. *Késő középkori és reneszánsz törekvések.* A XV. század végén, a könyvnyomtatás által adott lehetőséget az egyházmegyék többsége azzal használta ki, hogy mintegy hivatalos kiadásban megjelentette saját officiumát. E nyomtatványok többsége sok kézirat összehasonlításával és a tényleges élő szokások pontos ismeretében készült, tartalmában hagyományőrző, de módszereiben a humanista erudíció tapasztalatait felhasználó, megbízható normakönyv.

A XV–XVI. század fordulójától kezdve azonban már különféle oldalról és különféle célokkal erős *kritikai hangok* jelentek meg a késő középkori officiummal szemben. A humanista gondolkodás hatása alatt álló egyháziak a tartalommal és a középkori latin nyelvezettel voltak elégedetlenek. A puristák az ősi (vagy annak gondolt) római officium késő középkori kiegészítéseit, az új históriákat, mértéktelenül szaporodó saját himnuszokat akarták eltávolítani, s a szentek ünnepeinek számát ritkítani. Egy racionalista áramlat az egész officiumot „áttekinthetőbbé, uniformizáltabbá kívánta tenni”. Egyesek a kor devocionális formáit akarták bevinni az officiumba, mások viszont minden elhagyni belőle, ami nem bibliai.

Egyetlen kezdeményezés jutott el a megvalósításig: a spanyol Quignonez bíboros tekintélyével —akinek római tituláris temploma a Szent Keresztbazilika volt— a *Breviarium Sanctae Crucis*, mely jóváhagyást kapott Rómától, s 1538-ban nyomtatásban is megjelent. E breviárium egyszerre volt purista, racionalista és antitradicionalista: minden nem-bibliai szöveget kihagyott az officiumból, az officium szerkezetét „ésszerűsítette”, s ezzel a különféle karakterű órákat közös nevezőre hozta, s minthogy papi imádságoskönyvnek volt szánva, az összes énekes részeket (hymnuszokat, antifónákat) törölte. Új zsolnárszerkesztésével lényegesen megrövidítette papság napi imádságpenzumát, s ezzel rövid idő alatt igen népszerűvé vált. Néhány évtized múlva azonban a párizsi Sorbonne liturgusaitól kapott kemény kritika hatására V. Pius pápa bullája név szerint betiltotta. A Quignonez-breviárium elvei ihletői voltak a XVII–XVIII. századi „reform”-kísérleteknek, sőt közvetve az 1970-es Liturgia Horarumnak is.

A zavart természetesen fokozta a *reformáció* fellépése is, mely ugyan a középkortól örökölt liturgikus formákból indult ki, de mind az egyes felekezetek alapítói, mind lelkészei nagy szabadsággal nyúltak ehhez az örökséghez. A korai protestantizmusban —a naponkénti misézés szokásának felfüggesztése miatt is— éppen az officium látszott alkalmasnak arra, hogy a rendszeres liturgikus gyakorlat gerincévé váljék, bár azokban a protestáns egyházakban, melyek a prédikációs istentiszteletet tették szinte kizárólagossá (így pl. a genfi kálvinizmus), az officium hagyományára már csak az igehirdetést körülvevő verses zsolnárok éneklése emlékeztet. Azokban a protestáns egyházakban azonban, melyek a hagyományos liturgiából több elemet kívánták megőrizni (így pl. a skandináv és a német lutheranizmus, az anglikanizmus, Magyarországon a korai kálvinizmus is), a vigília, a laudes és prima összevonásával egy reggeli, a vesperás és kompletórium összevonásával egy esti officiumórát al-

kottak. Ezen egyházak kizárólagosan pasztorális irányultsága természetesen kizárta a hórák teljes körének megtartását, de a két fő óra teljesebb vagy csökevényesebb formában fennmaradt ezekben az egyházakban, vagy újra bevezetésére kísérletek történtek a XX. századi liturgikus reformok során. Jelentőségét leginkább az anglikán egyházban tartotta meg, ahol a vesperás (Evensong), sok helyütt azonban a Matins néven kezelt reggeli ima is az istentiszteleti rend legstabilabb eleme. A lutheránus és anglikán vesperás egyes tételei (főként a himnuszok és a Magnificat) számos német, németalföldi és angol zeneszerzőnek ihletést adhattak.

4. Az officium az újkorban

Az officium jelentősége a latin egyház liturgikus gyakorlatában a XVI–XX. század folyamán fokozatosan visszaesett. A vallási élet deliturgizálódása, a napi misék számának szaporodása, a litániák bevezetése azt eredményezte, hogy az officium a papok magányosan és némán végzett napi imádságává szorult vissza, s az egyházi (ezen belül egyházzenei) köztudatban is háttérbe szorult. Az énekelt officium egyes kolostorokban maradt fenn, a vesperást a legújabb időkig legalább vasárnaponként elénekelték (sokszor a gregorián és a polifon éneknek vagy zenekaros feldolgozásnak változtatásával) a katedrálisokban, egyes városi (sőt egyszerűsített formában, népnyelven itt-ott falusi) plébániákon is, de az utolsó 100 évben e templomok száma is folyamatosan csökkent (vagy a vesperásénekelés rendszeressége megszűnt).

a. *A Tridenti Zsinat rendelkezései.* A reformáció és az egyházon belüli reformmozgalmak feldolgozását célzó Tridenti Zsinat a liturgia (ezen belül az officium) ügyét is rendezni kívánta. A zsinat maga természetesen csak alapelveket mondott ki, s bizottságokat hozott létre, melyek később pápai tekintély alatt bocsátották ki rendelkezéseiket illetve új normakönyveiket. A Tridenti Zsinat a liturgiával elsősorban teológiai és fegyelmi szempontból foglalkozott. Az officium új formáját 1568-ban V. Pius pápa rendelte el „Quo a nobis” bullájával. A bulla az egység érdekében megtiltja más breviáriumok használatát (név szerint is az „a Cardinale S. Crucis compositum” breviáriumot), de továbbra is engedélyezi a 200 évnél régebbi (tehát a püspökségek és szerzetesrendek hagyományában élő) officiumokat.

A *tridenti „breviárium”* a római officiumnak a purista szellemben megtisztogatott alakja. Alapjául a kuriális officium szolgál, mely ezáltal lett periférikus jelentőségű változattól mintegy a római egyház hivatalos officiumává. A hórák szerkezete és a zsoltárbeosztás lényegében változatlanul maradt (csupán a hosszú vasárnapi primán rövidítettek azzal, hogy zsoltárait az egyes hétköznapok közt szétosztották). Változatlan maradt a temporále is, természetesen abban a kissé szűkebb válogatásban, mely a kuriális breviáriumra már a középkorban jellemző volt. Elhagyta viszont az új breviárium a középkori

históriák, himnuszok nagy részét, lényegesen csökkentette a szentek ünnepeinek számát, illetve csökkentette azok rangját, hogy a rendes heti officiumrend minél zavartalanabban érvényesülhessen. Az officiumhoz a középkorban járult függelékek (officium parvum Beatae Mariae, halotti kis-officium, bűnbánati zsoltárok mondása) kötelező jellege megszűnt, elmondásuk csupán „dicséretes”.

Az officium sorsát még két reformbizottság munkája befolyásolta. Az *officium dallamait* — a teljes gregorián repertoárral együtt — a humanista prozódia elvei szerint átdolgozták; a szöveg és dallam viszonyát lényegesen megváltoztató, a melizmákat lerövidítő mesterséges dallamváltoztatokat a Medicea-kiadó tette közzé.

A *hymnuszok* régi szövegét a XVII. század elején dolgozta át egy bizottság, hogy azok nyelve és verselése jobban megfeleljen a humanista ideáloknak (a korabeli kritika szerint: „accessit latinitas, recessit pietas”).

Bár az új római breviárium bevezetése *nem volt kötelező* azok számára, akik régi hagyományon alapuló officiumot imádkoztak, az egység hangsúlyozása érdekében (és a nagy példányszámban kinyomtatott új könyvek olcsósága miatt) azt rövidebb-hosszabb idő alatt mindenütt bevezették. Így az egyházzene történetének barokk, klasszikus, romantikus periódusaiban a katolikus zeneszerzők műveit —amennyiben officium-megzenésítéssel foglalkoztak— általában a tridenti breviárium, az átdolgozott himnuszfordítások és átdolgozott gregorián dallamok határozták meg.

b. A XVII–XIX. század. A tridenti breviárium bevezetése után három évszázadon át lényegében változatlan maradt a latin egyházban végzett officium. Megjelentek ugyan újabb ünnepek, de legtöbbször a commune sanctorumból vett tételekkel ünnepelték. Néhány új devóciós ünnep számára (pl. Jézus Neve, Rózsafüzér Királynője) nagyrészt bibliai szövegekből választottak új antifónákat, rezponzóriumokat, olykor régi gregorián dallamokra húzva rá az új szöveget. Gyarapodott a sanctorale néhány új himnusszal is (pl. Szent József ünnepe).

Időről időre újra megjelentek olyan vélemények, melyek a római officiummal való gyökeres szakítást követelték, „ésszerűbb” elrendezést vagy egyes vallási áramlatoknak megfelelő (olykor janzenista, aufklárista színezetű) tartalmi megújulást célozva. E reformbreviáriumok (melyek tárgya szinte mindig az olvasott papi breviárium volt, s nem gondoltak a közös, énekelt kórusofficiummal) többnyire megmaradtak tervezetek szintjén. Egyes egyházmegyékben (főként Franciaországban) azonban a püspökök (törvénytelenül) bevezették ezen officiumokat. Ellenhatásképpen éppen Franciaországban indult meg a XIX. században az a liturgikus megújulás, mely a „neo-gallikán” liturgiákkal szemben —egyéb célok, így például az „eredeti” gregorián dallamokhoz való visszatérés mellett— a római officium hűséges megtartását, s ezen keresztül az ősi tradícióhoz való csatlakozás sürgette (Dom Prosper Guéranger a solesmes-i kolostorban).

c. *X. Pius reformjai*. Ugyanakkor, amikor X. Pius mintegy hivatalosan is felkarolta a liturgikus megújulás ügyét s Solesmes-nek is megbízást adott a liturgikus könyvek új, „megtisztított” kiadására, az officium tekintetében egyetlen újító igényt jogosnak tartott: azt ugyanis, hogy a breviáriumolvasó papság terhet csökkentse a zsoltaérskönyv radikális átrendezésével. Azt az elvet nem akarta megtörni, hogy egy hét alatt a teljes „psalterium” elmondassék, de az állandó zsoltaérs rendszerét megszüntetve a vigília zsoltaérmennyiségének mintegy felét áthelyezte a laudesbe (az eddigi változatlan I., III. és V. zsoltaérs pontjára), az eddig naponta azonos kishórákba és kompletóriumba. A monasztikus kurzushoz bevezette a hosszabb zsoltaérs szakaszokra bontását (divisio), a vigíliában hétköznap és ünneppnap egyaránt 9 zsoltaérs hagyott, azzal a különbséggel, hogy a három noktúrns zsoltaérsait hétköznap megszakítatlanul imádkozzák. Az átrendezés szükségszerűen szakított az ősi római officium egyik legfőbb elemével, az állandó zsoltaérs és folyamatos zsoltaérszás kettősségével, mert annak alapján csoportosította az egyes hórákba (ill. noktúrnsokba) a zsoltaérsokat, hogy azok nagyjából egyenlő hosszúságúakká váljanak. Az új zsoltaérsbeosztás számos új antifónát követelt. Minthogy a vigília énekes imádkozásával (nagy ünnepektől eltekintve) már egyáltalán nem számoltak, csupán a diurnále (laudes, kis hórák, vesperás) új antifónái számára kellett régi dallamtípusok alapján újakat gyártani. Az officium többi részét a X. Pius-féle átdolgozás lényegében érintetlenül hagyta, az 1911-ben kelt „Divino afflatu” kezdetű bullával kötelezően előírt új zsoltaérsbeosztás azonban oda hatott, hogy a következő generációk kapcsolata a római officiummal (sőt általánosabban: az officium ősi gyökereivel) jóvátéhetetlenül meglazult.

Ezen az antitradicionalista úton ment tovább XII. Pius is, amikor az officiumba —ugyan csak ad libitum jelleggel— a sok évszázadon át imádkozott, magyarázott, énekelt, megkomponált zsoltaérszövegek helyébe újat vezetett be (Psalterium Pianum).

d. *A Liturgia Horarum*. A XX. század néhány kisebb jelentőségű, főként rubrikális újítása után a II. Vatikáni Zsinat látott hozzá a liturgia „általános megújításához”, pontosabban: azon elemek megváltoztatásához, melyek „kevésbé felelnek meg a liturgia belső természetének vagy pedig idővel kevésbé alkalmasak lettek” (Sacrosanctum Concilium 21. §). A zsinat néhány általános elvet rögzített az officiumra vonatkozóan. A vigília virrasztó jellegét megszüntette, s azt a nap bármely szakában elmondható „olvasmányos hórává” változtatta; a „príma” hórárt megszüntette; az officium lerövidítése érdekében elrendelte, hogy a „psalterium”-ot a jövőben ne egy hét, hanem hosszabb idő alatt imádkozzák végig; a Psalterium Pianum helyett egy ismét újabb fordítást szorgalmazott; a himnuszoknak az eredeti alakba való visszaállításáról döntött; új „lectionarium”-ot kívánt; kifejezte azt az óhaját, hogy a jövőben az officiumot, legalábbis annak egyes részeit a világi hívekkel, közösségben végezzék.

Ezen elvek alapján egy bizottság „Liturgia Horarum” néven egy teljesen új reformbreviáriumot hozott létre, melynek a római officium folyamatos ha-

gyományához kevés köze maradt. A órák jellege megszűnt, azok nagyjából azonos hosszúságú és szerkezetű egységekké váltak. A 4 hétre elosztott zsolta-roskönyv elrendezése s annak elvei is szakítottak a római hagyománnyal. Az Antiphonarium Romanum megszüntetésével új antifóna- és rezponzóriumszövegek százait kreálták, vegyítve a régi antifonáléból vett, s gyakran új funkcióba helyezett szemelvényekkel. A zsolta-roskönyv szövege ismét új fordításban került az imádságoskönyvbe, a himnuszok szövegének helyreállítása részlegesen történt meg, s a himnáríum a himnuszbizottság vezetőjének számos új költeményével bővült.

A Liturgia Horarum —egy évszázadok óta tartó visszafejlődés utolsó állomásaként— eleve olvasásra készült, s hozzá mindmáig nem jelent meg antifonárium. A „monasztikus” zsolozsmázáshoz megjelent Psalterium Monasticum, továbbá a himnusokat s még néhány kiegészítő szemelvényt tartalmazó Liber Hymnarius után megjelenendő régóta várt Antiphonarium nem a Liturgia Horarum tételeit fogja tartalmazni (hiszen a tételek nagy részének nem volt s ma sincs dallama), hanem új, átrendezett válogatást fog adni a régi hagyományból.

Miután a római officium egyházmegyei változatai a XVI–XVII. század folyamán kipusztultak, annak szerzetesrendi („saecularis” és „monasticus” jellegű) változatai tovább éltek az újkorban is, sőt a XX. század első felének megújítási törekvései e rendi officiumok új felvirágzását hozta. A II. Vatikáni Zsinat rendelkezése ezek sorsára nézve nem egyértelmű (Sacrosanctum Concilium 98. §). Mindenesetre a Liturgia Horarum megjelenése két, egymással ellentétes következménnyel járt. Egyrészt az egység és kötelező érvény jegyében a szerzetesrendi officiumok veszélybe kerültek. Másrészt az újítás (és az anyanyelvre való áttérés) szinte mindenütt új officiumszerkesztések létrehozását eredményezte. Így ma —ahol egyáltalán a kóruséneklés megmaradt— gyakorlatilag kolostoronként alkotják meg saját officiumukat. Mindezekre való tekintettel úgy fogalmazhatunk, hogy a Liturgia Horarum megjelenésével —a jogi minősítéstől függetlenül— tartalmi szempontból a római officium legalább 1400 éves története a XX. századdal véget ért.

Szakirodalom

(a zene- és liturgiátörténeti kézikönyveken és lexikonokon kívül)

Kiadások, katalógusok. ● *Analecta Hymnica* (hrsg. G. M. Dreves, Cl. Blume, H. M. Bannister), I–LV. Leipzig 1886–1922. Rímes officiumok: V., XIII., XVII., XVIII., XXIV., XXV., XXVI., XXVIII., XLV. Regiszter (hrsg. M. Lütolf), I–III. Bern 1978. ● *Antiphonale Monasticum pro diurnis horis*. Tournai 1934. ● *Antiphonale Sacrosanctae Romanae Ecclesiae*. Róma 1912. ● *Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europae* (ed. L. Dobszay). I: *A Preliminary Report* (ed.

L. Dobszay, G. Prószéky). Budapest 1988. I/A. *Salzburg, Temporale* (L. Dobszay). Budapest 1990. II/A. *Bamberg, Temporale* (Zs. Czagány). Budapest 1994. III/A *Prag* (Zs. Czagány). Budapest 1996. ● Hesbert, R. J.: *Corpus Antiphonarium Officii* I–VI. Róma 1963–1970. ● Hughes, A.: *Late Medieval Liturgical Offices*. Toronto 1994. ● *Liber Hymnarius cum Invitatoriis et aliquibus Responsoriis*. Solesmes 1993. ● *Liturgia Horarum iuxta Ritum Romanum*. Editio Vaticana 1972. ● *Liber Usualis missae et officii pro dominicis et festis I. vel II. classis*. Rom 1921. ● *Psalterium Monasticum*. Solesmes 1981.

Tanulmányok ♦ Bäumer, S.: *Geschichte des Breviers*. Freiburg i. Br. 1895. ♦ Gastoué, A.: *Les vigiles nocturnes*. Párizs 1908. ♦ Battifol, P.: *Histoire du Bréviaire Romain*. Párizs 1911. ♦ Jammers, F.: *Die Antiphonen der rheinischen Reimoffizien*. in: *Ephemerides Liturgicae* 43–44 (1929–1930). ♦ Callewaert, C.: „De Completorio ante S. Benedictum”, *Collat. Brugenses* XXXI 225–230. ♦ Callewaert, C.: *De breviarii romani liturgia*. Brügge 1931. ♦ Brinktrine, J.: *Das römische Brevier*. Paderborn 1932. ♦ Eisenhofer, L.: *Handbuch der katholischen Liturgik*. Freiburg i. Br. 1933. ♦ Leroquais, V.: *Les breviaries manuscrits des bibliothèques publiques de France*. I–VI. Párizs 1934. ♦ Cattaneo, E.: *Il breviario ambrosiano. Note storiche ed illustrative*. Milano 1943. ♦ Eisenhofer, L.: *Grundriß der Liturgik des römischen Ritus*. (Verarb. v. J. Klechner). Freiburg i. Br. 1950. ♦ Marcora, C.: *La vigilia nella Liturgia. Ricerche sulle origini e i primi sviluppi* (Saec. I–VI.). in: *Archivio Ambrosiano* VI. Milánó 1954. ♦ Pascher, J.: *Das Stundengebet der römischen Kirche*. München 1954. ♦ Baumstark, A.: *Nocturna laus. Typen frühchristlicher Vigilienfeier und ihr Fortleben vor allem im römischen und monastischen Ritus*. Münster 1956. ♦ Jungmann, J. A.: *Brevierstudien*. Trier 1958. ♦ Dijk, P. van, S.J.—Walker, J. H.: *The Origins of the Modern Roman Liturgy. The Liturgy of the Papal Court and the Franciscan Order in the Thirteenth Century*. Westminster Maryland etc. 1960. ♦ Roux, R. le: „Les répons de Psalmis pour les matines de l'Épiphanie a la Septuagésime”, *Études Grégoriennes* VI (1963) 39–148. ♦ Salmon, P.: *L'Office divine au moyen âge*. Párizs 1967. ♦ Schlager, K.: „Reimoffizien”, in: *Geschichte der katholischen Kirchenmusik*. (Ed. K. G. Fellerer). I. Kassel 1972. ♦ Winkler, G.: „Über die Kathedralvesper in den verschiedenen Riten des Ostens und Westens”, *Archiv für Liturgiewissenschaft* XVI (1974) 53–102. ♦ Storey, W. G.: „The Liturgy of the Hours: Cathedral vs. Monastery”, in: *Worship* L (1976) 50–70. ♦ Bradshaw, P.: *Daily Prayer in the Early Church*. London 1981. ♦ Hughes, A.: „Late Medieval Rhymed Offices”, *Journal of the Plainsong and Mediaeval Music Society* VIII (1985) 33–49. ♦ Taft, R., S.J.: *The Liturgy of the Hours in East and West. The Origins of the Divine Office and Its Meaning for Today*. Collegeville 1985. ♦ Hiley, D.: *Western Plainchant — A Handbook*. Oxford 1993 (Chapter I. 6.).

A következő oldalon: kódexlap az Isztambuli Antifonáléból

— ld. *Magyar Egyházzene* IV (1996/1997) 1.

amicus dñs sicut celsum dare
 g^o que ff' celaris celau riq' ff' ce
 au
 Affor celus
 pacē emitt
 gaudio gr
 gene plaudit n̄r infilio qz u

The image shows a page from a medieval manuscript. At the top, there is a line of Gregorian chant notation on a four-line staff, with the text "amicus dñs sicut celsum dare". Below this is another line of notation and text: "g^o que ff' celaris celau riq' ff' ce". The central part of the page features a large, ornate initial letter 'Y' that frames a miniature. The miniature depicts a religious scene: a central figure, likely a pope or high-ranking cleric, wearing a pointed hat and a long, patterned robe, stands with his right hand raised in a gesture of blessing or teaching. He is flanked by two attendants or clerics in simpler robes. The background of the miniature is dark and filled with decorative scrollwork. To the right of the miniature, the text continues with "au", "Affor celus", "pacē emitt", and "gaudio gr". At the bottom of the page, there is another line of notation and text: "gene plaudit n̄r infilio qz u".